

СРПСКИ
МОЛИТВЕНИК

СПОМЕНИЦА
МИЛАНУ РЕШЕТАРУ

СРПСКИ МОЛИТВЕНИК. СПОМЕНИЦА МИЛАНУ РЕШЕТАРУ
1512–1942–2012

ACADEMIA SCIENTIARVM ET ARTIVM SERBICA

SECTIO LINGVISTICA AC LITTERARIA

FVN DATIO „GEORGIVS ZEČEVIĆ“ AD CYRILLICI ABECEDARII VSVM
TVENDVM AVGENDVMQVE

EVCHOLOGION SERBICVM
MEMORIAE MILAN REŠETAR
1512–1942–2012

Acceptum in Sectionis linguisticae ac litterariae conventu x,
qui habebatur die xxvii mensis Decembris, anno mxxvi,
auctoribus Predrag Piper et Jasmina Grković-Major,
illis Academiae sodalibus

Ediderunt

JASMINA GRKOVIĆ-MAJOR

VIKTOR SAVIĆ

BELGRADI

MMXVI

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ОДЕЉЕЊЕ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ

ФОНД „ЂОРЂЕ ЗЕЧЕВИЋ“ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ И ЗАШТИТУ
ЂИРИЛИЧКОГ ПИСМА

СРПСКИ МОЛИТВЕНИК
СПОМЕНИЦА МИЛАНУ РЕШЕТАРУ
1512–1942–2012

Примљено на X скупу Одељења језика и књижевности,
од 27. децембра 2016. године, на основу реферата академика
Предрага Пипера и академика Јасмине Грковић-Мејџор

Уредници
ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР
ВИКТОР САВИЋ

БЕОГРАД
2016

McHenry

Милан Решетар (Фото: САНУ–Ф 270)

МИЛАН РЕШЕТАР

СРПСКИ МОЛИТВЕНИК

СРПСКИ МОЛИТВЕНИК ИЗ 1512. ГОДИНЕ

Српски молитвеник представља најстарију књигу штампану ћирилицом на српском народном језику. У славистику га је увео професор Париског универзитета Марио Рок, описавши га у *Ревизији словенских сџудија*, заједно с млађим издањем исте књиге.¹ Како запажа Милан Решетар, књига је већ раније навођена у библиографским прегледима штампаних молитвеника из париских јавних библиотека и млетачких илустрованих издања (Париз 1907). Ово „откриће“ подстакло је Милана Решетара да се обрати Српској краљевској академији с предлогом да се књига изда, поглавито због њене важности за историју српског језика. „Истина, још прије ње штампан је г. 1494 октоих а г. 1495 псалтир у штампарији што је на Цетињу подигао зетски војвода Ђурађ Црнојевић“, резновао је тада Решетар, „али мали молитвеник [...] има према њима ту велику предност да је српски и по језику, док су обје Црнојевићеве књиге на чисто црквенославенском језику.“ У кратком времену остварио се наум науци преданог Решетара који у једном даху наставља: „Зато треба да смо искрено захвални Српској краљ. академији која је одмах и радо прихватила мој приједлог да се ова књига опет изда, и није жалила трошка да добава фотографску репродукцију цијеле књиге (по којој је приређено ово ново издање) и да даде направити репродукцију многих страна и свих слика из ње.“ Истодобно скриптор Ватиканске библиотеке Ђиро Ђанели, проналазач Ватиканског молитвеника, открио је у Ватиканској библиотеци дубровачки латинички рукопис с двема службама из 1552. године који је, такође као посебно важан за историју српског језика, и тематски и временски близак новопронађеном молитвенику, придружен Решетаровом издању.²

Књига је, како се саопштава у првом колофону, штампана у Венецији код Ђорђа Русконија из Милана „по мајстору Франческу Ратковићу из Дубровника“ (127а), односно по „Франческу Раткову Дубровчанину“ у другом (140а). Из овакве формулације није довољно јасно да ли је „Ратковић само слагао књигу а можда и резао слова, евентуално и бордире и слике“ или и „нешто више“. Решетар на основу познавања ширих прилика у италијанском штампарству тога времена закључује да је Франческо Ратковић и мајстор који је радио на самој књизи, издавач и

дистрибутер који је под одговарајућом погодбом реализовао овај посао у Русконијевој штампарији. Своје мишљење Решетар подупире широм логиком ствари, али и важном чињеницом да је под првим колофоном отиснут властити Ратковићев симбол, „штит раздијељен двоструким широким појасом с црвеним љиљаном у горњој половини а у доњој с двоструким крижем под звијездом и међу двије звијезде, при дну којег је монограм FR, а то су прва слова имена Франческа Ратковића а никако Зорзи Рускони“.³

Решетар је у основним потезима реконструисао читаву историју која је водила штампању ове знамените књиге, и која јој је била намена. Наиме, почетком XVI века јављају се прва настојања да се за дубровачке католике штампају словенске књиге.⁴ Франческо Ратковић је најпре 28. септембра 1510. године склопио уговор

¹ Mario Roques, *Deux livres d'heures du XVIe siècle en cyrillique bosniaque*, *Revue des études slaves* XII (1932), 49–69.

² Милан Решетар, [Предговор], Два дубровачка језична споменика из XVI вијека, Посебна издања СКА, СХХII, Филозофски и филолошки списи, 32, Београд 1938, VII–VIII.

³ Милан Решетар, *Српски молитвеник од г. 1512*, Два дубровачка језична споменика из XVI вијека, XVIII.

⁴ Свештеник Лука Радовановић у своме тестаменту из 1502. године оставља другом свештенику Павлу Вукашиновићу штампарски прибор „de lettera schiava“, али нема других вести о томе (Милан Решетар, *нав. дело*, XIX). Дубровачки племић и канцелар Лука Примојевић обратио се 1514. године Сенату с молбом да му се одобри штампање словима каква су била уобичајена код „калуђера рашке вере у њиховим црквама“ (*in lettere rassiane al modo, che usano li callogeri dela religione rassiana in loro chiesie*), као у Црнојевића штампарији, „која сви хвале и цене“ (*di simile lettere, che haueano comenzato Zarnoeuichi, che per tuto era laudata et apreciata*). Вид. Const. Jireček, *Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte*, *Archiv für slavische philologie* XXI (1899), 431–434;

с познатим јеврејским штампаром, Јеронимом Сончином у Пезару, у којем је било предвиђено штампање „Официја свете Марије“ (*Officium s. Mariae*), што је „без икакве сумње иста ствар што и наше *Офичје блажене* (или *свѣѣ*) *гјеве Марије*“, као и штампање јеванђеља, посланица и монолога светог Августина „на писму и језику српском“ (*in littera et idiomate serviano*). З б о г о в о г е к с п л и ц и т н о г с а м о н а з в а њ а М и л а н Р е ш е т а р је, без двоумљења, о в о у наредним годинама остварено дел о н а з в а о „С р п с к и м м о л и т в е н и к о м“. Поменути књиге биле су намењене дубровачким католицима у самом граду и у њиховим колонијама по Србији (*illos hic Ragusij et in partibus Seruiae*). Православни би од њих, иако истога језика, па и писма, како Решетар оправдано сматра, ипак „зазирали“, пре свега због њиховог другачијег садржаја,⁵ а можда још и више од нешто слободнијих ликовних представа које одражавају дух новог времена који је завладао у Западној Европи (сензуалније приказивање наог људског тела). Писмо, ипак, за њих не би било проблем јер су га користили и једни и други у међусобној преписци и у свакодневном животу. И не само то, канцеларијским брзописом су писане и црквене књиге код православних Срба, што Решетару пре осам деценија није могло бити познато. Довољно је илустративан пример Минеја Стефана Доместика, насталог око 1450. године (Музеј Српске православне цркве у Београду, број 50)⁶ Почетком тридесетих година XX века Петар Колендић је скренуо пажњу на нешто млађи латински уговор који је раније објавио Карел Ковач, управник Дубровачког архива (1911–1914), склопљен 31. јула 1511. године између Франческа Раткова Мицаловића (*Franciscus Ratchi Mizalovich*) и Петра Ђурђева Шушића (*Petrus Georgii Susich*).⁷ Из уговора се види, о чему такође Решетар извештава, да је Мицаловић требало да уложи сопствени рад (управо „себе самога“), чиме се посредно потврђује да је радио као мајстор у штампарији. Јасно је да је Франческо Ратков Мицаловић, очито добро упознат са штампарским вештинама, озбиљно покушавао да покрене властита ћириличка издања за потребе својих суграђана, све док то у сарадњи с Ђорђем Русконијем није и успео⁸

Док је Решетар радио на *Српском молићвенику* био је познат само један његов примерак у Народној библиотеци у Паризу (*Bibliothèque nationale de France*), заведен под сигнатуром *Réserve B 5009*. Књига је раније припадала ремском надбискупу Леонору Дестампу (*Léonor d'Estampes, 1589–1651*), да би средином XVIII

века доспела у ову париску библиотеку. Пошто примерак није потпун – недостаје му спољашња дволисница првога табака, тј. први и осми лист, Решетар га је допунио текстом из млађег издања (1571).⁹ У опису се ослонио на прецизне податке које доноси Марио Рок: књига је штампана у малој осмини, а садашње димензије су јој (после незнатног обрезивања), 152 × 102 мм; прва целина од 16 табака са 126 листова (првобитно 128) представља неку врсту Часослова (*Офичје об блажене гјеве Марије – Officium beatae Mariae Virginis*), а друга целина од три полутабака са 12 листова јесте мања молитвена збирка (*Петинајстї молићва свѣѣ Брициге – Quindecim orationes sanctae Brigittae*); књига у збиру има 138 (првобитно 140) папирних листова, отиснутих у два наврата (прва целина 2. августа, а друга 10. августа 1512), с намером да буду обједињени, као молитвени зборник.¹⁰ Основни текст штампан је црном бојом, а поједина слова, иницијали, речи, симболи и наслови црвеном бојом. Књига је богато украшена нарочитим оквирима испуњеним разноврсним мотивима, посебним сликама и иницијалима. За њено штампање сачињен је типографски устав делимично стилизован према западном ћириличком брзопису у избору појединих словних облика; у већини случајева то је ипак обична ћирилица, изведена у туђини,¹¹ само према једном нацрту, с личног рукописа

Лазар Чурчић, *Видови и ојранци раної словенскої шїтамїарстїва*, Пет векова српског штампарства 1494–1994. Раздобље српскословенске штампе XV–XVII в., Београд 1994, 22.

⁵ Милан Решетар, *нав. дело*, XIX–XX.

⁶ Димитрије Богдановић, *Развој ћирилицког писма у Србији до XV века*, Студије из српске средњовековне књижевности, Коло СКЗ, XC, књига 599, Београд 1997, 158–159.

⁷ Karl Kovač, *Über Bücher und Bibliotheken im alten Ragusa*, Mitteilungen des k.k. Archivrates, Bd. I, Wien 1914, 274–275; Petar Kolendić, *Mletački kaligraf Kamilo Zaneti kao štampar jednog dubrovačkog katekizma*, Zbornik iz Dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru. O 70oj godišnjici života (Rešetarov zbornik), Dubrovnik 1931, 269, нап. 13; Петар Колендић, *Ћирилицом шїтамїане књије за дубровачке катхолике из 16 века*, Политика 8860 (11. јануар 1933), 1–2.

⁸ Милан Решетар, *нав. дело*, XX.

⁹ *Истїо*, XII.

¹⁰ Mario Roques, *Op. cit.*, 52; Милан Решетар, *нав. дело*, XII–XIII. Како Решетар запажа, „премда су те двије ствари двије самосталне типографске јединице (свака има своје табакe, своју сигнатуру, свој натпис и свој колофон [поговор]), ипак се нису тек случајно састале, јер су штампане у истој штампарији, истим словима и на истом папиру, за истога издавача и у исто вријеме [...], па су сигурно те двије ствари и издаване као једна књига, иако су можда (као што је у сличним случајевима у старије вријеме често бивало) и свака за себе улазиле у трговину“ (Милан Решетар, *нав. дело*, XIII).

¹¹ Из практичних разлога се, на пример, користи постојеће, приручно латиничко *v* за рачвасто *ч*, и ротирано за 180° по усправној оси за регресивно *л*, попут примарног великог „ламбда“.

обликованог у једној традицији.¹² Оваква писмовна трансформација вероватно је урађена према већ постојећем књижном хибриду,¹³ поглавито због усаглашавања с оствареном типографском нормом у српском црквенословенском штампарству тога времена (у рускословенским књигама се рано устаљује други тип ћирилице), иако су се у литератури (због појединих брзописних решења) износила другачија мишљења.¹⁴ Пресудан је избор за статичан, монументалан тип слова која се слажу у правилне квадратне модуле,¹⁵ при чему само слово *z* пробија уобичајену висину, прелазећи „дволинијску схему“.¹⁶ Неколико слова имају сталне брзописне облике, а неколико „двојаке, уставне и брзописне“. Зато Петар Ђорђевић говори о „комбинованој уставно-брзописној ћирилици“.¹⁷ У времену конституисања српског штампарства (прелаз XV–XVI века), овде нема на типолошкој равни ничега необичног – у оба случаја, и у штампаним књигама за православне и у књигама за католике по истим начелима се припрема словна гарнитура; разлика је само у реализацији, у складу с посебностима њихових рукописних богослужбених предлогака.¹⁸ Стога не чуди истовремено присуство слова „ћерв“ (као једине праве „посебности“ у Молитвенику), заосталог у дубровачком залеђу из старијих времена, када је било заједничко свим српским крајевима,¹⁹ и њему „несагласних“ прејетованих лигатура *ia* и *ie*, зацело даљим пореклом из рашке школе. Касније ће се остатак на специфичном избору неколицине брзописних облика осетити као посебност западних штампаних књига, чему је, једним делом, узрок понављање словних гарнитура у другом издању Молитвеника 1571. године. Вредни проучаваалац старе српске штампе Лазар Чурчић је, такође, закључио да „слична ћирилица [...] касније у католичкој штампи [...] није била никако њено генерално опредељење, него се доста примењивала и ћирилица србуљског типа, започета на Цетињу“.²⁰ На први поглед најкрупнију разлику ће, заправо, представљати изостављање надредних знакова, али ни то не важи увек.²¹ Тек ће књиге Матије Дивковића и других босанских фрањеваца учврстити ту тенденцију и утисак који данас преовлађује да се у старом католичком штампарству на српском језику користио стилизовани брзопис. Појавиће се, међутим, разлика у избору брзописних форми, па чак и дијалекатска варијација (Матија Дивковић се служи јекавицом, каснији фрањевци претежно икавицом), тако да непомућено унутрашње јединство ипак изостаје.²²

Језик *Српској молишвеника* је, како је то показао Решетар, штокавски, српски, издвајају-

ћи четири важне особине које обједињују читаву књигу: „углавном исту графику и исти правопис; готово чисти јекавски изговор; глас *ћ* за праслав. *dj*; дјеломице рефлекс *yo* за вокално *l*. Истовремено, Решетар је нагласио да „језик у разним његовим дијеловима није јединствен, већ да их треба прије свега одијелити у двије групе – у прву, у којој има много трагова од црквенославенског језика, и у другу, у којој таквих трагова, може се

¹² У исто време тај „нарочити“ тип ћирилице присутан је на ширем западнојужнословенском простору у свакодневной употреби, као писани израз народног језика, што му одузима од посебности.

¹³ Димитрије Богдановић примећује да се „једна врста хибрида, брзописно-књишког, где се већ може говорити о полууставу, али са још непрерађеним, непосредним облицима канцеларијског брзописа, налази [...] у Хиландарском зборнику бр. 476, из последње четвртине XIV века. „Посебно је занимљиво“ што је једно овако „ситно, вертикално, квадратно“ писмо „примењено у писању зборника исихастичког садржаја“, али у таквим зборницима је „полууставно писмо скоро без изузетка овладало“ (Димитрије Богдановић, *нав. дело*, 159). Слично усаглашавање брзописних форми с уставном подлогом видимо у дубровачким ћириличким рукописним зборницима из XV и XVI века, *Либру од мнозијех разлоја, Дубровачком лекционару и Лајцишском лекционару* (за слике в. Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971, 445–448, сл. 249–251).

¹⁴ Уп. нап. 4.

¹⁵ Већ у Црнојевића штампарији Макаријев штампарски слог не пресликава у свему ресавски устав свога времена, иако с њиме чини природну целину, него тежи „монументалнијем (а тиме и архаичнијем), вертикалном дуктусу, тек с понеки, системски уклопљеним брзописним обликом“ (Виктор Савић, *Зайиси шїшамїара свешїеномонаха Макарија. Језик, ѱисмо и ѱравоѱис*, Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас, Никшић 2012, 160–161, нап. 9).

¹⁶ Петар Ђорђевић, *нав. дело*, 191.

¹⁷ *Истїо*; уп. Милан Решетар, *нав. дело*, XIV–XV.

¹⁸ Како истиче Петар Ђорђевић, „у свим нашим старим штампаним књигама налазимо у основи исти уставни тип ћириличног писма какав је био у рукописним црквеним књигама из истог времена“. Он још запажа да „словни облици“ тих књига „нису уједначени“, али да је „та неуједначеност мања [...] у штампаним књигама“ (Петар Ђорђевић, *нав. дело*, 189).

¹⁹ Уп. добро познат пример у *Оснивачкој ѱовели манастїира Хиландара* Симеона Немање 1198. године (Петар Ђорђевић, *нав. дело*, 252, сл. 24).

²⁰ Лазар Чурчић, *Видови и оїранци раної словенскої шїшамїарсїва*, 22. – *Наук крсїјански шпанског језуите Јакова Ледезме штампали су браћа Анђело и Иван Загуровић у Венецији 1583. године „уставним типом ћирилице какав је био и у књигама на српскословенском језику, једино слово; има брзописни облик“* (Петар Ђорђевић, *нав. дело*, 192). То није изузетак јер ће се у Венецији и Риму „за католике Босне, Далмације и Дубровника, а [...] касније – и за поунијаћене ускоке у Жумберку и другде“ штампати „књиге и србуљском ћирилицом“ (Лазар Чурчић, *нав. дело*, 22).

²¹ Шиме Будинић у књизи *Сума наука крсїјанскої (!) Петра Канизија*, штампаној 1583. у Риму при Конгрегацији за ширење вере користи читав комплет надредних знакова столећима већ присутних у српскословенској књизи (за слику в. Петар Ђорђевић, *нав. дело*, 485, сл. 290).

²² Петар Ђорђевић, *нав. дело*, 192–194; Лазар Чурчић, *нав. дело*, 22.

рећи, нема“.²³ Пажљивом анализом он долази до закључка „да непосредна матица нашега Молитвеника није била писана ни црквеним језиком ни глагољцом него чакавским говором и латиницом“.²⁴ Дубровачки редактор је „задржао [...] из поштовања црквенога текста, много трагова од тога језика, али је готово све облике чакавско-далматинске замијенио дубровачким“, пребацујући их на властити дијалекат у којем има и препознатљивих „дубровчанизама“.²⁵

У садржају Молитвеника доминирају делови који су обични у латинском Официју (служби) блажене Дјеве Марије, али нису једини. То су Календар за читаву годину (2–13), Молитве светог папе Гргура (14–15а), Молитва за оболеле од куге (15б–16а), Маријин официј (17–75а), Официј Светога крста (76–79а), Официј Светога Духа (80–83а), Седам псалама покорних (84–92а), Литанија свих светих (92а–100а), Официј за мртве (101–126); Молитве Свете Бригите (129–140а).²⁶ Између микроцелина и неких од крупнијих потцелина налазе се илустрације (16б, 24б, 34б, 38б, 42б, 46а, 49б, 55б, 75б, 79б, 83б, 100б, 129а), а у два наврата доноси се и штампарске забелешке – колофони, о чему је већ било речи (127а, 140а).

У међувремену пронађена су још два, непотпунија примерка Молитвеника, оба без Молитава свете Бригите. Први се чува у Кодрингтоновој библиотеци на Колецу „Свих душа“ у Оксфорду (The Codrington Library of All Souls College), где се води под сигнатуром q: 14: 9.²⁷ Други примерак се чува у Библиотеци Џона Малена на Америчком католичком универзитету у Вашингтону (Mullen Library at The Catholic University of America); стара сигнатура му је Z 232.²⁸ Само у њему постоје недостајући листови из Париског молитвеника, први и осми. Показало се да је Решетар и овде, као и у раду на целој књизи, био у праву када је извршио реконструкцију преузимањем одговарајућих делова текста из Баромићевог издања из 1571. године.²⁹ Међу њима на тим местима нема крупнијих разлика. Главне разлике према овој издању (M²) утврдио је Ђиро Ђанели, који се још послужио и трећим рукописом Ватиканског молитвеника (B³, Vat. sl. 21). Оне су додате уз Решетарово издање.³⁰

Друго сачувано издање Мицаловићевог Молитвеника из 1571. године приредили су у Млечима Јакоб Баромић (накоџ дѣ баромѣ) и Амброзио Корсо (а(м)броџо корџо);³¹ уз разлике мањег домашаја. Ранији текст је знатније проширен само у случају навођења целовитог *Оченаша* наместо првобитног инципита, језик је накнадно усаглашаван с црквенословенским наустрб народног израза, мењана је и ортографија,

донекле је поједностављен графички инвентар, смањени су формат и обим књиге, декорација је сведенија и типографски упрошћенија; напред је додат један лист с ћириличком азбуком и молитвама *Здраво Марија* и *Оченаш*. Овога пута књига је обликована као недељива целина јер су *Молишве* пребачене испред *Официја* и задржан је само један колофон (на крају књиге). Интересантно је, међутим, да су наново искоришћени сви стари клишеи из *Официја* за посебне илустрације, али су се слова морала изнова резати и лити, истина по моделу првих.³² По мишљењу Ђира Ђанелија књига је непосредно прештампа на с другог нешто млађег, данас непознатог издања.³³ За издање из 1571. године сазнало се још на почецима славистике, када га је Добровски поменуо у својој словенској граматизи,³⁴ али је у домаћу науку први пут уведено 1911. године у књизи *Хрвајско-српска књижевност и Босни*

²³ Милан Решетар, *нав. дело*, XLI.

²⁴ *Истио*, XLIV.

²⁵ *Истио*, XLV–XLVII. Подробно о језику овога споменика в. Милан Решетар, *Језик српскога Молишвеника од г. 1512*, Глас СКА CLXXVI, Други разред 90 (1938), 171–239.

²⁶ Милан Решетар, *нав. дело*, XXXIV. Овакав садржај показује да се ради о молитвеној збирци из које су се Богородици Марији могли молити обични хришћани, али и свештеници, калуђери и калуђерице, сваки дан. Док је брeвијар „био канонска књига официјалне службе божје за свећенике“, дотле је „*Официје* у првоме реду намијењено лајцима и женскињу“ (*истио*, XXVIII).

²⁷ Његове старе ознаке су d. d. 22 и D. D. 14. 9. Открио га је Џон Симон Габријел Симонс 1963. године. Подробно га је описао и читав историјат представио Јевгениј Љвович Немировски (Евгений Немировский, *Оксфордскиј екземпляр венецијанског офичје свете днѣве марне 1512 ѿога*, Slovo 41–43 (1991–1993), 241–248).

²⁸ Уочио га је Норман Цигар 1999. године, а идентификовала Аница Назор (*Anica Nazor, Dubrovački ćirilski molitvenik iz 1512. godine*, Hrvatska revija XII/4 (2012), 11).

²⁹ Ево тих Решетарових речи: „На првоме је листу сигурно био само натпис на предњој страни, док је стражња страна без сумње била празна као што је и у другоме издању, а на 8. листу био је сасвим сигурно мјесец јул календара“ (Милан Решетар, *нав. дело*, XII).

³⁰ Ђиро Ђанели, *Варијантје*, Српски молитвеник од г. 1512, 111–142; в. VIII, XLVII, LXIV–LXVI.

³¹ О њиховим именима и нарочито о Баромићевом пореклу в. Милан Решетар, *нав. дело*, XXIV–XXVII; Ђиро Ђанели, *истио*, LXIII–LXIV (сматра се да је он био чакавац и свештеник глагољаш). За Амброзија Корса Дејан Медаковић је утврдио да је Сиракужанин који је одраније успоставио пословне везе са српским књижевима (*Графика српских штићамјаних књића XV–XVII века*, Посебна издања САН, CCCIX, Одељење друштвених наука, 29, Београд 1958, 34–35; уп. Лазар Чурчић, *Штићамјани венецијански „Молишвеник“ из 1571. ѿодине Библиотјеке Мајишце српске*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXVI/3–4 (1960), 289, нап. 4).

³² О свему в. Милан Решетар, *нав. дело*, XXII–XXIV.

³³ *Истио*, LXIV–LXVI.

³⁴ J. Dobrowský, *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*, Vindobonae 1822, XLIV–XLV.

и Херцеговини Драгутина Прохаске.³⁵ Сачувано је више примерака: у Бечу, Сарајеву, Ватикану, Паризу, Вилњусу и Новом Саду.³⁶

И после представљених издања, приређиваних на страни, Дубровник ће, из више разлога, чекати на своју прву штампарију неколико столећа, све до 1783. године. По запажањима Милана Решетара, прве ћириличке књиге за Дубровчане поново ће бити отискиване тек у XIX веку:

Матија Бан ће у Београду 1847. године штампати *Восійшаїељ женски*, а Антун Казначић у Задру ћирилицом и латиницом 1849. *Поздрав ѿаїријарху срїскому ѿосїодину Јосифу Рајачићу*. У самом граду ћирилица ће се појавити у штампи, по Решетаревом сведочанству, тек 1878. године у неким чланцима листа *Slovinac*.³⁷

Јасмина Грковић-Мејдор, Виктор Савић

³⁵ *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina. Von den Anfängen im XI. bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX. Jahrhundert*, Zagreb 1911, 96–97; Милан Решетар, *нав. дело*, XXI–XXII.

³⁶ Mario Roques, *нав. дело*, 49–50; Милан Решетар, *нав. дело*; Лазар Чурчић, *нав. дело*, 288–289.

³⁷ Милан Решетар, *нав. дело*, XXI.